

gen nyelv tanítása mint alkalmazott nyelvészeti diszciplína szükséges dolog. Létrehozásához a gyakorlati tapasztalatok általánosítása mellett elengedhetetlen az elméleti nyelvészetnek (és néhány egyéb tudománynak) a segítségével.

(1969.)

G i n t e r Károly

A magyar határozórendszer tanításáról

Bár a hely, ahol ez az előadás elhangzik, arra ösztönözne, hogy elsősorban a belső, házi tapasztalatokból induljak ki témám tárgyalásakor, igyekszem ellenállni ennek az ösztönzésnek. Az Önök hallgatói magyartanulásának célja, a közvetítő nyelv megléte, oktatásuk kezdetei anynyire eltérnek a Nemzetközi Előkészítő Intézet körülményeitől, hogy a keretek meghatározzák a tanítás módját is. Magamnak öt tanéven át volt lehetőségem arra, hogy határainkon túl tanítsam a magyart idegeneknek; azt hiszem, az ott szerzett tapasztalatok előbbre vihetik munkánkat, mint egy olyan intézményei, amely rengeteg, külföldön megvalósíthatatlan előnyt élvez: a tanult nyelvnek megfelelő környezetet, a magas heti óraszámot, a kötelező óralátogatást - hogy csak a legfontosabbakat említsem. (Igaz, hogy hallgatóik a nyelv tanulásának igényével lépnek be az előadóterembe, míg a mieink az első perctől tudják: a nyelv csak az eszköz, amellyel "igazi" tanulmányaikat el-

* Az előadás megtartására és az előadáshoz kapcsolódó kiegészítések felolvasására augusztus 28-án időhiány miatt nem került sor. (A szerk.)

kezdhetik; az Őnök diákjai jórészt nyelvész érdeklődésűek, ismernek néhány idegen nyelvet, az itteniek a reáliák iránt érdeklődnek, s a többségüknek a magyar az első idegen nyelv.)

A magyar határozórendszer tanításában az általános pedagógiai alapelvek közül különös hangsúlyt kap az egyszerűtől az összetett felé, a konkrétól az elvont felé haladás elve, valamint annak a szem előtt tartása, hogy determinánsok rendszerét állítjuk össze, olyan nyelvi elemekét, amelyek nem állnak meg determinált tag nélkül. A mi esetünkben ez legtöbbször az ige figyelembevételét jelenti; alig kell tágítanunk a kört, és máris eljutunk a nyelvtanítás szakirodalmában annyiszor s joggal emlegetett mondatköz-pontúsághoz.

A határozórendszer bemutatását megelőzi a hangrend tanítása. Ennek ismerete elfogadhatóvá, sőt evidenssé teszi a ragok legtöbbjének kettős formáját, magyarázatul szolgál a hármás alakokhoz is. Az egyalakú ragok esetében a nyelvtörténethez kell fordulnunk magyarázatért. (Tapasztalatom szerint mindig célszerűbb, ha két mondattal megvilágítjuk a lényegét, mint ha "nem a tárgyhoz tartozik" felkiáltással mellőzünk minden magyarázatot.)

A konkrétból való kiindulás alapján a helyhatározó tanítása kívánkozik az első helyre. Apró mondatokkal igyekeztem megértetni a helyhatározó statikus, illetve dinamikus szemléletét és az irányhármasságot; az első szemléltető eszköz az ige volt, ilyenformán:

P é t e r a h á z n á l á l l

P é t e r a h á z h o z m e g y P é t e r a h á z t ó l j ö n

A hallgatók anyanyelve sokszor nem különbözteti meg magán a határozón a mozgás irányát, illetve meglétét vagy hiányát (il va au cinéma - il est au troisième étage), az ige jelentése az a kiegészítő, amely lehetővé teszi a megkülönböztetést.

Később az általam statikusnak nevezett aspektus kibővítésével magyarázhatjuk az olyan ige - helyhatározói kapcsolatokat, ahol maga az ige mozgást jelent, determinánsa

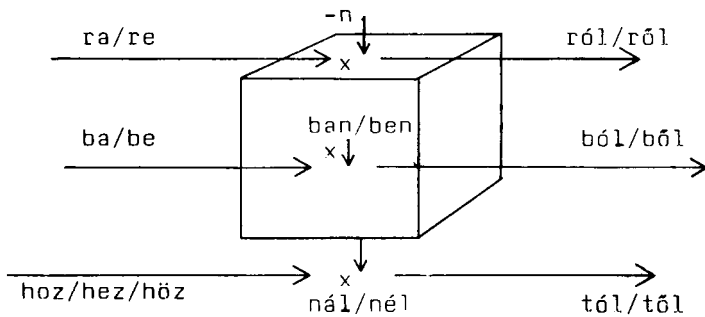
pedig hol? kérdésre válaszol, pl. a Péter a kertben sétál mondatban az alany úgy mozog, hogy közben helyzetét a kerthez, mint egészhez képest nem változtatja: nem megy ki a kertből. Dinamikus szemléletű helyhatározóval viszont - Péter a kertbe sétál - a magyar fül a kertbe való lassú behatolást érzékeli mint az üzenet tartalmát; a besétálás után Péter barátunk akár meg is állhatott. A határozó tehát új tartalmi elemet vitt a mondatba. Előfordul az ellenkező is: nem mozgást jelentő ige mozgást kifejező raggal újabb, gazdagabb jelentést kap, pl. a Gábor a széken áll mondat az ige eredeti jelentését megtartva bővíti azt ki a hely megjelölésével, ahol Gábor pillanatnyilag található, de a Gábor a szék-re áll mondatban kevésbé fontos az, hogy végeredményben hol is van a fiú, a felmászás, fellépés gondolatát adja a határozó az igéhez. A magyar anyanyelvű beszélőnek ez csupán apró ragproblémának tűnhet. Mindjárt nehezebb a kérdés akkor, ha a külföldi hallgató gondolkodásmódján keresztül, idegen nyelvi oldalról közeledünk hozzá. Egy franciában pl. a két üzenettartalom a következő mondatokat ébresztheti:

Gábor a széken áll - Gabriel se tient debout sur la chaise

Gábor a székre áll - Gabriel monta sur le chaise

Amíg tehát a magyarban a határozó segítségével különböztetjük meg a két üzenetet az ige változatlanul hagyásával, addig a francia a változatlanul hagyott helyhatározó mellé más igét rendel.

A jelenség megértése után szemléletesen megadható a ragrendszer, amely így az alanynak a tér egy kijelölt részéhez való viszonyát jelöli. Rajzban pl. kockával, ponttal és nyilakkal ábrázolható:

Ugyanezt az ábrázolási módot használhatjuk akkor, ha a névutók vagy a határozószók rendszerét akarjuk bemutatni. A hasonló elrendezésű rajzok könnyen megmagyarázzák az összekapcsolt helyhatározók jó részét is (MMNyR II. 166.), hiszen ezek sokszor halmozott mondatrészek, következésképpen a mondatbeli szerepük is csak azonos lehet, pl. *kint a kertben, fenn az emeleten, ott a sorokban* stb.

A rajz természetesen nem pótolhatja sem a ragok, sem a névutók, sem a határozószók esetében a *hova? hol? honnan?* csoportokat tartalmazó táblázatot, hiszen ez - különösen a névutók esetében - több nyelvi megfelelést, szabályosságot feltár, magától értetődővé tesz. A határozószók táblázata pedig kiegészítve magától adja az igekötők legkonkrétabb, irányt jelző csoportját:

ide	-	itt	- innen
oda	-	ott	- onnan
fel	-	fenn/fent	
le	-	lenn/lent	
be	-	benn/bent	
ki	-	kinn/kint	

Az ilyenfajta példák: János benn van a szobában és Péter megy be a szobába teljesen meggyőzőek a határozószók és az irányjelző igekötők közös eredetét és funkcióját illetően: bizonyítják, hogy mind a cselekvés körülményeit határozzák meg közelebbről. Az igekötő szórendi problémái szintén hamarosan előkerülnek, ezek egy részét az ige előtti hely hangsúlyos voltának bemutatásával oldhatjuk meg. Az idézett két mondat más lehetséges szórendi alakzatait is párhuzamba állítjuk, s természetesen hangoztatjuk a kérdéseket is, enélkül a kiemeléseknek nem volna értelme:

Ki van benn a szobában?	János van benn a szobában
Ki megy be a szobába?	Péter megy be a szobába
Hol van János?	A szobában van benn János
Hova megy be Péter?	A szobába megy be Péter
És a "semleges" szórend:	
Hol van János? (Mit mondunk Jánosról?)	János benn van a szobában
Mit csinál Péter?	Péter bemegy a szobába

(Az egybeírás-különírás a magyar anyanyelvűeknél központi probléma, eleget gyakoroltatjuk is a magyar kisévelőkkel. Nem hiszem azonban, hogy a nyelv szerkezetének megértésénél ugyanilyen jelentős helyet kell kapjon.)

Hallgatóink hamarosan észreveszik, hogy az igekötő és az ige mellett álló helyhatározó között megfelelések vannak; nyilvánvaló ez a Gábor bemegy a kertbe esetében, de természetes az is, hogy a mozgási irányt je-

lentő igekötővel ellátott ige - eredeti jelentésében használva igét és igekötőt - mozgással egybekötött jelentésű helyhatározót kap: Gábor felmegy az emeletre, leszaladok az utcára stb. A helyhatározó gyakrabban s természetesebben jelöli a mozgás végpontját, mint a kezdőpontot. Amíg a Gábor bemegy a kertbe mondat önmagában teljesen érhető, a mozgás kezdőpontját jelölő határozó - Gábor bemegy a kertből - nem ilyen egyértelműen világos, a zavart a helyhatározónak és az igekötőnek az eltérő irányulása okozza: vagy ki kell egészíteni a mondatot egy olyan helyhatározóval, amely megfelel az igekötő irányulásának - a házba -, vagy a hallgató előtt világosnak kell lennie annak, hogy Gábor hova mehetett be. Az utóbbi eset nem ritka a beszélt nyelvben. Az igekötő és a helyhatározó kapcsolatáról szólva hadd utaljak Jean Perrot professzornak "A magyar helyhatározószók, igekötők és főnévragok funkciójának kapcsolatai" című, az 1966-i debreceni Magyar Nyelvészeti Kongresszuson tartott előadására (NyelvtudÉrt. 58. 270. 1.).

Már az első alkalmaktól, amelyekben a ragos névszóval kifejezett helyhatározó megjelenik, be kell mutatnunk a kijelölő jelzős főnevet határozóként. Tapasztalat, hogy az ebben a könyvben, arról a városról stb. formák igen sok gyakorlást kívánnak - az az előtt a ház előtt félékről nem is szólva. A beszélt nyelvben rengeteg ilyen helyhatározó fordul elő, tanítsuk minél korábban ezt a nehezen elsajátítható szerkezetet.

A bel- és külviszonyragok felcserélését (befordultam a konyhára, arcába fúj a szél) nem szükséges alapfokon megemlíteni, ez akár az irodalomolvasás függeléke lehet, kivéve néhány igen gyakori esetet, mint egyetemre jár, a postán volt. A

névutók kapcsán viszont megemlíthető a -t/ tt kiveszõben levõ lokativuszragunk, s akkor a hallgatókban egyrészt jobban rögzõdik a - t/ tt végû névutók (és határozószók) hol? kérdésre válaszoló jelentése, másrészt - tapasztalatom szerint - még évek múltán sem csodálkoznak az olvasmányaikban elõkerülõ Gyõrött, Pécssett alakokon.

Az idõhatározó tanítása nem jelent különösebb problémát, a hallgatók természetesnek tartják, hogy a ragok részben azonosak a helyhatározóéival, hiszen sok nyelvben lehet találkozni hasonló jelenséggel. A hármasszemléletet - Mióta? Mikor? Meddig? - könnyû és célszerû párhuzamba állítani a helyhatározóknál tapasztalt hármassággal.

Nem csekély feladat viszont az órának és részeinek megértése. Sok nyelvben csak egész óra számít az idõviszonyítás alapegységének. Bár van negyed, fél, esetleg háromnegyed, ezekhez nincs további idõviszonyítás, mint nálunk, pl. háromnegyed nyolc után öt perccel. Az idõszámítás tanításánál az elsõ lépcsõ tehát az egész órák tanítása, a második a negyedeké, - ezek a további számítás alapidõpontjai - a harmadik az ezekhez viszonyított idõpontmegjelölés. Újra és újra rá kell mutatni arra, hogy a magyarban egy órán belül alapidõpontokról van szó, s a beszélt nyelv ezekhez viszonyítja a percnyi pontossággal megadott idõt. Határozottan el kell választanunk a Hány óra van? kérdésre adandó válaszokat a mondatban idõhatározóként szereplõ óramegjelölésektõl (fél nyolc múlt öt perccel - fél nyolc után öt perccel). A tanított csoport jellege és igénye döntheti el, hogy szükség van-e a tizenöt óra húsz perc jellegû idõmeghatározás tanítására, hiszen ezzel a pályaudvarok hangos bemondóinak szövegében találkozik, amibõl a magyar ember sem ért legtöbbször semmit, valamint a rádióban, ahol pedig nem döntõ a megértés, egyébként is egyre gyakoribb a beszélt nyelvnek megfelelõ idõpontmegjelölés.

A hét előtt öt perccel - hét után öt perccel analógiájára alkotható meg a találkozásunk előtt öt évvel - a mű megírása után két évvel, valamint a két évvel ezelőtt/azelőtt - két évvel ezután/azután szerkezetek. A szinonim kifejezéseket (két éve, két évre rá) a csoport igénye és teherbírása szerint adagolhatjuk.

A többi határozót is célszerű az irányhármasság keretébe beilleszteni. A honnan? mióta? kérdőszavas, előzményeket bemutató csoportba kerül így az ok- és az eredethatározó, a hol? mikor? kérdőszavas, mozgás jelentése nélkül lokalizáló, illetve időpontot, tartamot jelölő csoportba a mód- és állapothatározó, az eszköz- és társhatározó, fok- és mértéknhatározó, tekintet- és körülményhatározó, a hova? meddig? kérdőszavas, véghatározói jellegű csoportba jut a cél, az eredmény- és a részeshatározó (l. MMNyR. II. 174-5.). A csoportokon belül a sorrend megállapítása a használatban levő könyvek szerint változhat; nyilván több olyan határozó is lesz, amelynek a bemutatása későbbi időkre, a közép- és felsőfokra marad. Nem érdektelen olyan táblázatok összeállíttatása sem, ahol a ragokból kiindulva gyűjtik a hallgatók a határozócsoportokat. Feltűnő lesz, hogy az eredetileg helyhatározói funkciójú ragok milyen sok más határozó jelölésére is alkalmasak.

A határozók speciális csoportjaként tekinti leíró nyelvтанunk az állandó határozókat vagy vonzatokat. Ezek "... olyan határozók, amelyek a fölérendelt mondatrész-szel - az eddig tárgyalt határozóktól eltérően - nem csupán szintagmatikus kapcsolatban vannak, hanem attól alakjuk (közelebbről ragjuk, névutójuk) tekintetében is függenek. - Számos olyan igénk, névszónk, illetőleg igéből és névszóból alakult állandó kifejezésünk van ugyanis, amely bizonyos jelentésében elsősorban és általában

ugyanazon raggal, névutóval létrejött határozóval alkot határozós szerkezetet. A gyönyörködik vmiben, bízik vkiben, felelős vkiért vagy vmiért, bizonytalan vmiben, bolondot úz vkiből féle szerkezetek tagjai között a szintagmatikus kapcsolaton túl valamiféle - mégpedig meglehetősen erős - lexikai egybetartozás, kötöttség is felismerhető. A vonzó ige, névszó vagy kifejezés szinte maga mellé kívánja a megfelelő raggal, névutóval alakult határozót, ez mintegy állandó kísérője, velejárója a mondatban, mivel egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére csakis vele együtt, vele határozós szerkezetbe tömörülve képes." (MMNyR. II. 251.)

"Meglehetősen erős" kapcsolatról van szó, amely emlíkeztet egy kissé az irányhatározó igekötő-helyhatározói kapcsolatra (bemegy a kertbe, vagy még szilárdabban: beleesett a verembe), de annál is következetesebb, állandóbb. Jó néhány olyan mindennap használt igénk van, amely mellett állandó határozó áll (gondol vkire, vmire, áll vmiből, vállalkozik vmire stb.). Lehetetlen tehát, hogy mindezt a határozórendszer tanításában mintegy "utolsó pontnak" hagyjuk. A helyhatározóragok, illetve a helyhatározói névutók használatának külön eseteiként kell bemutatni ezeket a szintagmákat, s állandó ismétléssel kell törekednünk megszilárdításukra.

A kifejezés eredeti értelmében vett állandó határozónak foghatjuk fel a műveltető ige mellett álló -val/vel ragos, ágenst jelentő eszközhatározót (Péter levelet ír - János levelet írat Péterrel). Az ilyen jellegű átalakításokat szinte mechanikussá tehetjük a tanítás során. (E kérdésről Kiss Miklósné írt a Magyaritanítás 1970/3. számában.)

Az állandó határozó kérdése a ki? mi? névmás helyhatározóragos, illetve névutós alakja, s így a kérdés teljes mértékben eligazítja a hallgatót a helyes válasz megszerkesztésében. A kérdés meghatározza az adandó helyes

válasz szórendjét is; ne hagyjuk ki tehát ezt a kézenfekvő lehetőséget. A vonzatok és mellékmondataik tanítására jó példákat találunk Hegyi Endre magyartanításról szóló dolgozataiban.

Közbevetőleg: a kérdés irányító szerepét ki kell használnunk a többi határozó tanításánál is; a kiemelő szórendet nagy sikerrel taníthatjuk így. Szükséges azonban, hogy a hallgatók lássanak és alkossanak egyszerű, közlő, kiemelés nélküli mondatokat is, különben mondatszerkesztésük olyan lesz, mintha elbeszélésük soha fel nem tett kérdésekre adott válaszsorozat lenne, többé-kevésbé önkényesen kiemelt mondatrészekkel az egyes válaszmondatokban. Mint az állandó határozóknál, sok más határozó esetében jó hasznát veszik a hallgatók a kérdőszónak, hiszen a ki? mi? és a határozórag vagy névutó sok más határozóra is kérdezhet. Mindamellett óvakodnunk kell attól, hogy a kérdés irányító szerepének érvényesítése érdekében olyan kérdéseket szerkesszünk, amelyek a valóban beszélt magyar nyelvben nem léteznek. Már a Péter a kertben dolgozik mondat esetében is alig-alig tehető fel a Miben dolgozik Péter? kérdés, a Péter az utcán sétál kijelentésre pedig végképp nem kérdezhetünk Min sétál Péter? kérdéssel. Ki kell tehát használnunk a nyelv belső logikája adta lehetőségeket, de tartózkodjunk attól, hogy a pedagógiai szempontok örve alatt torz nyelvi formákat állítsunk a hallgatók elé.

Megkönnyíti a tájékozódást a magyar mondatok útvesztőiben, ha tudatosítjuk: az igenevek mellett éppúgy állhatnak határozói determinánsok, mint az igék mellett. Az igenevek jelentésének megértése nem okozott problémát. A mondat átalakításával, melynek során a határozói bővítmény állandóan jelen maradt, jól tudtam szemléltetni az igenév sajátos természetét.

Péter otthon ül.

Péter otthon ülő. - Az otthon ülő Péter...

(A szemléltetés egyben felfrissítette a nominális mondatokkal végzett műveleteket is.)

Péter szorgalmas. - A szorgalmas Péter stb.

Igen lényegesnek tartom, hogy a mondatok elemzésekor ne elégedjünk meg valamely határozó egyszerű megnevezésével, hanem kérjük azt is, hogy a hallgatók keressék meg az általa determinált elemet is. Tapasztalatom szerint nem öncélú elemzés ez. Azok a hallgatóim, akik valóban idegen nyelvként tanulták a magyart, s haladó fokra eljutottak, egy-egy irodalmi tanulmány olvasása közben a pontos megértés kedvéért gyakran használták a nyelvtani gyakorlatokon nyert készséget.

Az igenevekhez kapcsolódó határozók átvezethetnek a más névszókhoz kapcsolódókhöz: ezek egy része az állandó határozók körébe tartozik (jó vmire), más része besorolható valamilyen más keretbe (bár állandóan abban a formában használatos, pl. a középfokú melléknév vagy határozatlan számnév mellett álló hasonlító határozó). A főnevek körében talán ki lehetne emelni az igéből -ás/és képzővel alkotottakat, amelyekhez igen könnyen kapcsolódnak határozók - a főnéven még erősen érezhető az eredete -, mint pl. az ilyen kapcsolatokban: a békés egymás mellett élés. Más esetekben vagy hátravetett határozót találunk (hűség a valósághoz), vagy pedig igenévvvel kapcsoljuk a határozót a névszóhoz, tehát jelzős szerkezet beiktatásával (az igazsághoz való hűség). Ez utóbbi lehetőség már a határozóval kibővített igenevek esetére vezethető vissza.

A beszélt, természetes magyar nyelv nemigen nélkülözheti az alárendelt mondatokat. Nem okoz különösebb problémát, ha az egyes határozók tanításakor mindjárt bemutatjuk a megfelelő határozói mellékmondatot is, egyszerű mondatkapcsolásokkal, a helyhatározónál pl. ilyesféleképpen:

Ott állt meg a taxi.

Ott álltunk.

Ott állt meg

a taxi, ahol

álltunk.

Ott áll a barátom.
Ott beszélget Péter.

Ott áll a barátom,
ahol Péter beszélget.

Igen célszerű gyakorlat az igeneves szerkezetek felbontása mellékmondatokká:

A könyvtárban olvasó diák Vietnamból jött. - Az a diák, aki a könyvtárban olvas, Vietnamból jött.

Minthogy ez az átalakítás már inkább az igenév jelzői szerepével függ össze, részletesebben nem foglalkozom vele. Világosan mutatja azonban az igének és az igenévnek a határozó szempontjából azonos természetét.

Állandóan szem előtt kell tartanunk azt, hogy hallgatóink felvevőképessége véges, különösen ott, ahol a magyart második, harmadik idegen nyelvként tanulják, s ennek megfelelően jóval kevesebb energiát fordítanak tantárgyunkra. Az egyes típusok közül a legalapvetőbbeket kell kiemelnünk, s nem szabad teljességre törekednünk, hiszen a teljességre törekvés már csak az órarendi lehetőségek miatt is irreális célkitűzés lenne. Más oldalról viszont nem szabad elhallgatnunk tanítványaink előtt, hogy csak nyelvi vázat tanítunk, amelyet később fokról-fokra ki kell egészíteniük, hogy végül teljes nyelvi rendszerré nője ki magát. (gondolom, nem hat propagandaszólamnak, ha ilyen tudatosítások alkalmával felhívjuk a figyelmet a magyarországi nyelvtanulási lehetőségekre, elsősorban a nyári egyetemekre, sőt - a küldő országtól és a küldendő hallgató érdeklődésétől, képességeitől függően - a szorgalmi időre adható ösztöndíjakra.)

A nyelvi váz, amelynek jelentős része a határozórendszer, már megismerteti a hallgatókat a magyar - egy nem indoeurópai nyelv - jellemző vonásaival. A ragok szinte kivétel nélkül illeszkednek, hogy az építőelemek ne bontsák

meg a nyelv hangjainak rendjét, ez az illeszkedés legtöbbször csak két forma közti választást jelent, a konzonán-sok nem változnak, tehát szemléletesebben mutatják a hangrendet, mint az igeragok. Világosan kitűnik a határozórendszerből nyelvünk agglutináló jellege, csemegéül szolgálhat tehát sok nyelvész érdeklődésű egyetemistának. Összehasonlítása más nyelvekkel - s a magyar nyelv rendszere egészének összehasonlítása általában más nyelvi rendszerekkel - olyan megállapításokat eredményezhet, melyek közelebb visznek annak megértéséhez, milyen módon közelítik meg a különböző nyelvek az objektív valóságot; hogy pl. egyes nyelvek gazdag időviszonyrendszert használnak az igeragozásban, mások - mint a magyar - a térviszonyok pontos meghatározására törekszenek, így szűkítve és egyben pontosabbá téve az ige jelentését. Történetileg szemlélve a magyar határozórendszert első nyelvemlékeinktől a mai magyar nyelvig, gazdag anyagot kapunk a nyelvfejlődés szemléltetésére.

Hogy a tények bemutatása mellett a gyakorlás vagy pedig a tudományos vizsgálódás milyen szerepet kaphat, azt előre megmondani általában nem lehet. A hallgatók érdeklődési irányát, tanulásuk célját kell ismerni ahhoz, hogy e téren támpontjaink legyenek, s akár menet közben is változtatnunk kell az oktatás szempontjain e céloknak megfelelően. Különösen áll ez a nem szocialista országok egyetemére, ahol a legtestreszabottabb programot is alaposan megrázhathatja, megnyirbálhatja valamilyen előre nem látott esemény. Magam is ilyen körülmények között dolgoztam. Láttam azt, hogy ami felkeltette egyesek érdeklődését, az hidegen hagyta a másik csoportot. Nem lehet tehát biztos, kész receptet összeállítani, legfeljebb néhány problémára felhívni a figyelmet. Ha csak egy-két ponton is sikerült majdani munkájukhoz segítséget adni, azt hiszem, elértem a célomat.

(1970.)